

Font Márta

Kelet-Közép-Európa és Oroszország: a középkori államok tipológiai összehasonlítása

A mai Közép- és Kelet-Európa az első ezredfordulón a korabeli két nagyhatalom, a Bizánci császárság és a Német-római birodalom peremvidékén helyezkedett el. Mint „peremterület” fontos volt a birodalmak számára egyrészt saját határaik védelme szempontjából, másrészt mint missziós terület, adófizetésre képes lakossággal. A nagyhatalmak szomszédsága az ott élő törzsek számára egyfajta veszélyhelyzetet jelentett, és e tényezőnek bizonyára szerepe volt a politikai átalakulásban. A nagyhatalmak érdekszférájának megrajzolását a keresztény missziók tevékenységén keresztül kísérelhetjük meg. A cseh és lengyel terület elsősorban a Keleti frank, majd a Német-római birodalom érdekszférájába tartozott. A 9. században ebbe az irányba is kisugárzó Cirill és Metód szervezte misszió az ezredfordulóra szinte nyomtalanul eltűnt. A keleti szlávok lakta térségben a nyugati misszió (pl. Querfurti Brúnó) tevékenysége nem hozott eredményt. Különleges helyzetben voltak a Kárpát-medencében élő magyar törzsek. Itt egyfajta megosztottság volt jelen: Erdélyben a gyulák törzse és délkeleten Ajtonyé a bizánci rítus szerint keresztelkedtek meg. Sőt, az ortodoxia az Árpádok törzsébe is utat talált (ld. Termacsu megkeresztelkedése Bizáncban, Géza fejedelem házassága Sarolttal). Ugyanakkor a Dunántúlon jelentős szláv népesség élt, akik a latin rítust követték. A Dunántúlt is birtokló Árpádok törzse számára a bajor szomszédság a lengyelekéhez hasonló helyzetet eredményezett.

Dinasztiák

A keresztény térítés mindenütt a fejedelmi családokat, dinasztiákat vette célba, mintegy „felülről” szerveződött. A térítést felkaroló törzsi előkelők a császárok támogatását is elnyerték, ezzel saját környezetükben előnyre tettek szert. Másrészt „provokálták” környezetüket, ennek jelei a mindenütt bekövetkező pogány megmozdulások. Fontos lépés ebben a folyamatban, hogy a keresztény misszió támogatását felvállaló közép- és kelet-európai előkelőket házassági kapcsolatok fűzték a szomszédos birodalomhoz. Egy-egy házasság jelzi azt is, mennyire fontos volt az adott központ a birodalom számára. Kezdetben rendszerint nem a császári családból kapnak feleséget a frissen megkeresztelkedett fejedelmek (lásd a lengyel Mieszkót vagy a magyar Istvánt). Az már későbbi „szerencsés véletlen”, hogy 1002-ben Henrik, István sógora lesz a császár, és ezzel Magyarország északi szomszédjánál

kedvezőbb helyzetbe került. Meglepőnek tűnik, hogy Vlagyimir kijevi nagyfejedelem egy bíborbanszületett hercegnőt vehetett feleségül, de itt a magas rangú házasság Vlagyimirnak II. Bazileosz császár számára tett rendkívüli szolgálatait fejezi ki: a császárral szemben fellépő trónkövetelőt segítette ártalmatlanná tenni.

A Kelet-Közép-Európa dinasztiái

Dinasztia	A kereszténység felvételének ideje	A megkeresztelkedő fejedelem	A dinasztia kihalása	Új dinasztia
Přemyslek	930 körül	Vencel	1306	Luxemburgiak
Piastok	963 körül	Mieszko	1370	(Anjou) Jagelló
Árpádok	970 körül	Géza	1301	Anjou, Luxemburg, Jagelló
Rurikok	988 /989	Vlagyimir	1324 Halics 14. sz. ény-i Rusz 1598 Moszkva	Ld. Lengyelország

A hosszú ideig uralkodó dinasztiák mindenütt a vérségileg előkelő nemzetségekből kerültek ki, de nem minden előkelő nemzetségnek sikerült a dinasztiaépítés. A megszerzett uralom hosszabb távon csak külső segítséggel volt megtartható, ebben fontos helyet foglaltak el a dinasztikus házasságok, amelyek hozadéka a katonai erő, a szervezési tapasztalat és az újabb rokoni kapcsolatok lettek. E dinasztikus házasságok a dinasztiákat sok szálon kötötték össze, a társadalom legfelső szintjén egy széles, „országok feletti” virtuális összetartó erőt alkotva. Kívülről érkező támogatásnak minősíthető missziós szinten a keresztény egyház szervezése, amely az uralmat teremtő dinasztianak új legitimációs lehetőséget kínált, a társadalom egészében pedig új szokásokat alakított ki.

A mindenütt meglévő szokásjog sem maradt változatlan. Az írásban megfogalmazott törvények, majd a különböző privilégiumok a dinasztia jogának érvényesítésére is hatást gyakorolt. A kétségtől ősi szokások mellett – nyugatról érkező hatásként – teret nyertek az írásban rögzített törvények és szerződések.

A Német-római Birodalom keleti határai mentén, majd a terjeszkedést követően a birodalom keleti felében jelentős számú szláv népesség élt, nem véletlen, hogy III. Ottó birodalmának egy részét *Sclavinia*-ként említik. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a különböző szláv csoportok között nem tettek különbséget a kortársak. A cseh és a lengyel csoportok közötti különbség is a birodalomhoz való eltérő viszonyulásuk nyomán alakult, illetve a csehek a birodalom keretein belül önálló „országot” építettek saját fejedelmi

dinasztiával. A dinasztikus hagyományt a 12. század eleji krónikából ismerjük, a dinasztiának nevet adók – mind a cseh Přemysl, mind a lengyel Piast – mitikus figurák; csak az utókor tette meg őket dinasztiaalapító ősökké. Valószínű, hogy egy-egy törzs hagyományából ered a nevük, amely hagyományt később egy nagyobb közösség is a magáénak vallott, illetve bővített is. A keleti szláv hagyomány varég–rusz fejedelme, Rurik, szintén a mitikus ősök közé tartozik, akiből utólag lett – a történettudomány szóhasználatában – a dinasztiának nevet adó ős. A 15. századnál korábban nem használták a dinasztia egészére. A rokoni összetartozás tudata és a leszármazás rendjének követése ettől függetlenül még dinasztikaként működőnek mutatja a Rusz és részfejedelemségeinek uralkodóit. Sajnos, a gyorsan ágakra szakadó fejedelmi csoportok közötti házasságokból csupán egyet–egyét ismerünk, így csupán feltételezhetjük, hogy a rokoni összetartozás fonalát a női ágon keresztül is erősítették. A dinasztikus szál kimutatható a Kijevi és a Moszkvai Rusz fejedelmei között, emellett a hagyománynak a moszkvai fejedelmek által mesterségesen életre keltett elemeivel is találkozunk a 14-15. században.

Az Árpádok törzsi hagyománya is bizonyára szűkebb, mint a Kárpát-medencébe érkező magyar törzsszövetségé. A 10. századi kalandozások, illetve a 11. század radikális átalakulása nyomán a dinasztia fennmaradása is hajszálon múlt, ha az utódok számát tekintjük. Az első király 1083. évi szentté avatása új dinasztiaalapítót teremtett, akinek intézkedései is etalonná váltak. A 12. század végétől (László kanonizációja: 1192) a magyar uralkodók a „szent királyok nemzetségéből” származónak vallották magukat – nemcsak az Árpádok, hanem az Anjouk is. Az utóbbiak számára ez az összekötő kapocs a dinasztiaváltás legitimációját fogalmazta meg, bár a kortársak pontosan érzékelték, hogy az Árpád-ház uralma véget ért. Ez tükröződik István nádor 1303. évi oklevelében, mely szerint III. András volt „Szent István nemzetségének... férfia gon utolsó aranyágacs kája”.

A 14. században – majd azt követően – megjelenő új dinasztiák tulajdonképpen csak az adott terület számára voltak újak, esetükben egy másutt már pozíciót szerzett dinasztia további terjeszkedéséről van szó, mint pl. az Anjouk és a Luxemburgiak. A Jagellók felemelkedése időben később, de lényegében hasonlóan történt, mint a „Köztes–Európa” dinasztiái esetében. Itt ismerjük a dinasztiának nevet adó személyt. Őt dinasztiaalapítónak tekintették a kortársak is; noha ismert, hogy Jagelló a litván előkelőknek csak egy ágát képviselte, és nemzetsége másik ágát legyőzve jutott dinasztiaalapító helyzetbe. Esete analóg példával szolgálhat a korábbi, kevésbé ismert „dinasztiaszületések” történetére nézve is. A Habsburgok útja annyiban más, hogy – nem is a legtehetősebb – birtokos családok közül kiemelkedve, a középkor végére meghatározó szerephez jutottak a régióban.

A Piast- és Rurik-dinasztia uralta területek estében egy rövid ideig tartó integráció után gyorsan bekövetkezett a szétagolódás, és a dinasztia egyes ágai próbáltak egy-egy kisebb területen stabil uralmat teremteni. Az évszázadokon át fennálló szétagolódást lassú ütemű integráció követte, és a centrum egyik esetben sem egyezett meg a korai központtal. A kis-lengyel – nagy-lengyel központokra épülő integráció az új (Jagelló) dinasztia alatt hirtelen jelentős területekkel gyarapodott, olyanokkal, amelyek nem tartoztak a korábbi dinasztia uralma alá (litvánok és keleti szlávok lakta vidék). Ugyanakkor hiányoztak belőle a kezdetben Piastok uralma alatti részek, mint pl. Szilézia, Pomeránia, Mazóvia. A Rurik-ágak uralta részfejedelemségek újabb központjai csak átmenetileg maradtak önállóak; Halics–Volhínia lengyel, Polock és Szmolenszk litván, Vlagyimir–Suzdal pedig tatár függésbe került. A 15. század közepén a Rurikok tveri és moszkvai ága közötti rivalizálás még mindig nem ért véget, annak ellenére, hogy a térségre a visszaszorulóban lévő, de még mindig számottevő tatár jelenlét és a litván hegemónia nyomta rá bélyegét.

Koronázás

A dinasztikák uralmának legitimációjában és stabillá válásában jelentős szerepet tulajdonítunk a koronázásnak. E téren az ezredfordulón kereszténnyé vált dinasztikák helyzete teljesen különböző. A Német–római birodalom keretein kívülálló, de hozzá szoros kötelékkel (adófizetés, birodalmi gyűléseken való jelenlét) kapcsolódó Piastokat a császárok nem tartották magukkal egyenrangú félnek olyan értelemben, hogy a koronázással járó szakralitásnak is birtokába jussanak. A 11. században mindkét alkalommal saját maguk szervezték meg koronázási ceremóniájukat a császárság belső ingatag állapotát kihasználva. A 11. században egyetlen Přemysl fejedelem fejére került korona császári elismerésként, az investitúraharc bizonytalanságai közepette. Magyarországon az egyház önállóságát két érsekség szervezése is kiemelte. Az 1000. évi, a császár és a pápa által egyaránt elismert koronázást követően a királykoronázás folyamatos. Az Árpád-házi uralkodók éltek a másik keresztény birodalom szomszédságából fakadó előnyös helyzettel, és a német–római császári elismerés hiányakor megszerezték ezt a másik császártól. Kálmán királlyá koronázásával (1095) a kérdés nyugvópontra jutott, ezt követően az elismerés hiánya nem merült fel. A Kijevi Rusz esetében a koronázás hiányát úgy értelmezhetjük, hogy a korona iránti igény nem merült fel. A Ruszt nem fenyegette Bizánc területi terjeszkedése, világi téren szuverenitását e különleges hatalmi szimbólum nélkül is fenn tudta tartani. Más volt a helyzet Bizánc földrajzi

szomszédságában, ahol realitás volt a Bizánci birodalom terjeszkedése, ezért is ragaszkodtak pl. a bolgár fejedelmek uralmuk Bizánc általi elismertetéséhez.

A koronázás elmaradása esetén kialakult uralmi szimbolika nagy valószínűséggel a pogány hagyományokra nyúlik vissza, mint pl. a köre lépés, köre állítás (ültetés), amely igen általános, Európa-szerte ismert szokás volt. A keresztény gyakorlat ezt a trónra ültetéssel kombinálta vagy váltotta fel. A kijevi nagyfejedelmek esetében a trónra ültetés gyakorlatát lehet kimutatni, ehhez hasonlóat figyelhetünk meg a cseh és a lengyel fejedelmeknél a koronázás elmaradása esetén. Ugyanilyen régi hagyományra visszavezethető uralmi szimbólum a kard (lásd a karddal való felövezés István fejedelemmé tételekor). A kard régi hagyományra visszanyúló hatalmi szimbólum, amely a koronázás mellett is megmarad, de a koronázás alkalmával másodlagossá válik (lásd korona és kard jelenetet a magyar krónikában), vagy a koronával rendelkező személy mellett a „csak” a karddal, mint hatalmi jelvényrel rendelkező alacsonyabb rangúnak számít (lásd a kard átadása Gnieznóban, „Attila kardjának” átadása Salamon udvarában a császárnak). A koronázás alkalmával továbbra is megmaradó kard a hagyományok, és a keresztény szokások ötvöződését mutatja.

A koronázás tehát „befelé” legitimáló tényező, „kifelé” pedig a nagyhatalmak által elismert és számon tartott körülmény.

„Végrendeletek”

Kezdetben az uralkodó fejedelem családjában a hatalom átadása tradicionális volt, azaz a *senioratus* rendje érvényesült. A kereszténység felvétele után azonban szinte azonnal megjelenik a *primogeniturára* való törekvés (lásd a *Dagome iudex*-ben foglaltakat vagy a Géza – István hatalomváltást). Ahol azonban a rokonság (dinasztia) szerepet kapott az ország irányításában, ott a *senioratus* elvének a megváltozott körülmények közötti újrafogalmazására került sor – bizonyos korlátozással. Ilyennek gondoljuk az úgynevezett végrendeleteket, Bölcs Jaroszlav nevéhez kapcsolódóan 1054-ben, I. Břetislavéhoz 1055-ben és III. (Ferdeszájú) Bolesławéhoz 1138-ban. Ez a „program” a dinasztia belüli további vetélkedés forrása lett, és végső soron magában hordozta a politikai széttagolódás lehetőségét. Magyarországon a *primogeniturára* való törekvés a Géza – István közti hatalomváltás esetében sikeresnek bizonyult, ám István után nem maradt közvetlen leszármazott. Istvánnak a trónöröklésről szóló rendelkezése szintén felfogható a trónöröklésről szóló „végrendeletnek”, de tartalma szerint más. Nem a hatalom megosztásáról, hanem egy konkrét személynek való átadásáról rendelkezik. A dinasztia belüli területi hatalommegosztás jelensége Magyarországon is

megmutatkozott. A király és a herceg közti területi hatalom megosztása (*ducatus*) kétségtől magában hordozta a szétagolódás lehetőségét. A *ducatus* azonban Magyarországon rövidéletű maradt, a 12. századtól alapvetően a *primogenitura* érvényesült. Ezt támogatta a koronázás lassan kialakuló hagyománya, amely a világi hatalomnak egyfajta szakralitást biztosított. A hatalom megosztásának a 12. században felbukkanó esetei az expanzió útján újonnan megszerzett (és az ország egészéhez képest lényegesen kisebb) területekre vonatkoznak, mint pl. Bosznia (Rama), Hercegovina (Hulm), Dalmácia és Horvátország. Magyarországon a hatalom zökkenőmentesebb átadásának demográfiai okai is lehettek, a magyar uralkodó családban kevesebb volt a felnőtt kort megért férfiak száma, mint pl. a lengyel vagy a kijevi fejedelmeknél. Ez lehet véletlenszerű is, de nem hallgathatjuk el gyanúkat, hogy a nagyszámú utód több feleségtől esetleg ágyastól született. A halicsi fejedelemségben pl. a 12. század végén is szóba jöhetett egy nem törvényes házasságból származó utód öröklése. Nem keresztény házasságból származott I. Břetislav cseh fejedelem, ugyanez tételezhető fel a Vazultól származó utódokról is (I. András, I. Béla). Az 1130-as években viszont a törvénytelen származás gyanúja komoly érv volt a trónkövetelő Borisz herceg törekvéseinek elvetésére.

Az úgynevezett végrendeletek lényegében a hatalomátadás rendjének szabályozását jelentik a *senioratus* rendje szerint. Itt egy szűkített öröklésről van szó, a szabályozást megfogalmazó fejedelem a saját leszármazottainak akar befolyást biztosítani, az oldalági rokonságnak (ha van ilyen) pedig nem. Perspektivikusan ugyanakkor konzerválja a *senioratus* gyakorlatát. A hatalom-megosztásnak a szintén hagyományokra visszatekintő területi megosztással való összekapcsolása pedig magában hordja egy későbbi szétagolódás lehetőségét – minden bizonnyal a szabályozást megalkotó szándékával ellentétben. A magyarországi helyzet ettől eltért. A *ducatus* hatalommegosztása nem a leszármazottak számára akart alárendelt, de mégiscsak önálló területi különhatalmat biztosítani, hanem az azonos generációhoz tartozók közötti politikai alku eredménye, kényszer-szülte megoldás.

A hatalom átadásának szabályozása („országfelosztás”)

Forrás	A rendelkezést hozó uralkodó	Időpont	Az osztozkodásban részesülők	A fennmaradás időtartama
Cosmas 1113 / 1116	I. Břetislav (1034-1055)	1055	halála után fiai	12. század vége

Kadlubek 1218 / 1223	III. (Ferdeszájú) Bolesław (1102-1138)	1138	halála után fiai	13. század vége
Krónikakompozíció 1358 (Kálmán vagy II. Géza-kori?)	I. András (1046-1060)	1048	életében testvére	1108
PVL 1116 körül	Bölcs Jaroszlav (1019-1054)	1054	halála után fiai	A közép-korban mindvégig

A keresztény misszió

A térségben az első térítés Cirill és Metód nevéhez fűződik, amely régióknak területének jelentős részét érintette. A szakirodalom és a közvélekedés is a szláv nyelvű liturgia megteremtése miatt egészében a bizánci térítéshez sorolja tevékenységüket. Ugyanakkor a pápától kapott felhatalmazás arra int, hogy ez az egyoldalúság nem indokolt. Kezdetben ugyanis a térítés sikere érdekében nyugaton is támogatták a szláv (vulgáris) nyelvű térítést. Ennek bizonyítéka a 813. évi mainzi zsinat egyik határozata, gyakorlatba való átültetéséről pedig az ún. freisingi töredék tanúskodik, amely a karantánok térítésével hozható összefüggésbe. Később azonban a szláv nyelvű liturgia nem kívánatos jelenséggé vált a latin egyház területén, és nyomait fokozatosan felszámolták (pl. horvát, cseh–morva terület). A latin egyházszervezetnek alárendelt ortodox kolostorok (pl. Kárpát-medence) pedig – utánpótlás híján – lassan más szerzetesrendek birtokába kerültek. A Német-római Birodalom területéről érkező térítők (ld. a hamburgi, majd a mainzi érsek küldötteit, és Querfurti Brúnót) nem hagytak nyomot maguk után a Kijevi Ruszban. A Bizánc szomszédságában önálló bolgárok politikai érdekből keresték a pápa támogatását.

Az 1054. évi egyházszakadást követően a latin – ortodox viszony a pápai primátus elismerése és néhány teológiai kérdés körül összpontosult. Az ellentmondásos helyzetet a kereszties hadjáratok újabb szempontokkal gyarapították. A szerbek és a bolgárok újonnan megszerveződő központjai missziós területnek számítottak: itt a „törésvonalak” formálódása még inkább elhúzódott. A 13. század elején Bizánc áldozatul esett a keresztieseknek, ami a görög rítus egyértelmű háttérbe szorulásához vezetett. A 14. században az ortodox egyház megújulása a déli szláv és a kelet-európai területeken éreztette hatását. A század végén felerősödő uniós törekvések Bizáncot egyházi téren is a kompromisszumokra nyitottabbá tette. A latin – ortodox egyházszervezet rivalizálása a 13-15. században a nyugati és keleti szlávok lakta terület határvidékére koncentrált.

Egyházszerzés

Az egyházak (püspökségek, monostorok) alapításának jogát a Köztes-Európa régió uralkodói egyaránt gyakorolták. Az első egyházi centrumok létrehozásában a pápa és a császár szerepe kiemelendő. Mivel a koronázással az uralkodó „*rex et sacerdos*”-szá válik egy személyben, az egyházi szertartás egyben hangsúlyozza a király kiemelt szerepét a laikus világgal szemben. Az ótestamentumi eredetű „*rex et sacerdos*” gondolat, II. Szilveszter pápa *Renovatio imperii* bullája megfogalmazásában is helyet kapott. Az ezredforduló idején a „világ (azaz: *Orbis Christianus*) rendje” szerint az uralmat a két császár, a „Basileus kai Autokrator” és az „Imperator Augustus Romanorum” gyakorolta, a spirituális hatalmat pedig a bizánci pátriárka és a római pápa testesítette meg. A bizánci gyakorlat szerint a császár és a pátriárka viszonyában az előbbi játszott meghatározó szerepet. A bizánci szellemiség jegyében nevelődött III. Ottó tettei azt sugallják, hogy hasonló elképzelés lebeghetett a szeme előtt. 998-ban nevelőjének, Gerbert d’Aurillac-nak (II. Szilveszter) a pápai székbe emelése értékelhető ugyan a két személy közti harmonikus együttműködés eredményeként is, de III. Ottó esetében inkább a bizánci indíttatással számolhatunk. Régióinkban az első alapítások után mind a püspökségek, mind a monostorok alapítását gyakorolták az uralkodók attól függetlenül, hogy meg voltak-e koronázva vagy sem. Érvényesült a magánegyház (Eigenkirche) gyakorlata.

Az uralkodó bevételeiből finanszírozta és támogatta a missziót is, a térítő püspököknek valószínűleg más jövedelme nem volt. Az egyházszerzés volt az első, amely az uralom alatti terület egészének megszervezését jelentette. Ebben a külföldről érkezett egyháziaknak jutott meghatározó szerep. Magyarországon az egyházi tized korai kodifikálása, a monostoroknak juttatott földadományok az egyház korai önállósodását vonták maga után. A prágai püspökség alapítólevele egy évszázaddal későbbi, mint a püspökség maga. A kutatás feltételezi, hogy már ekkor is rendelkezhetett földbirtokkal, a fejedelemtől kapott juttatáson kívül. A kolostorok alapításának sora az egyháznak a magyarországihoz hasonló helyzetét mutatja, azzal a különbséggel, hogy a cseh egyház nem volt önálló. Lengyel területen az egyháznak a fejedelmi juttatásoktól való függése hosszabb ideig megmaradt, a *privilegium fori* és a birtokoknak a fejedelem számára adandó járandóságai alóli mentessége a 13. század elején került napirendre. A Kijevi Ruszban a fejedelmi tized átengedése dominált az egyház bevételeinek sorában, így helyzete jelentősen a fejedelmekkel való kapcsolattól függött.

Cseh–morva területen két püspökség szerveződött, Lengyelországban hét püspökség és egy érsekség, Magyarországon tíz püspök és két érsek egyházmegyéje szerveződik meg, a Kijevi Ruszban tizennégy. Ezek a számok többet mondanának, ha a lakosság számát is hozzá tudnánk rendelni; de a területet is csak hozzávetőlegesen adhatjuk meg. A monostoralapítások tekintetében a Kijevi Rusz teljesen eltér a többi régiótól. Egyrészt azért, mert csak bazilita szerzetesei vannak, másrészt mert az ismert alapítások kivétel nélkül a fejedelmekhez kötődnek, többnyire a nagyfejedelmekhez. A másik három régióban megjelenik mindegyik monasztikus rend, és a lovagrendek némelyike is, az alapításba bekapcsolódnak a világi előkelők is, főleg a 12. században.

Magyarországon a *privilegium fori*-t Szent István törvényei biztosították, a birtokokat pedig a legelső alapítások rögzítették. Lengyelországban a kodifikáció e téren is hiányzik. Az egyházszervezet – úgy véljük – a fejedelemtől mindvégig függő helyzetben volt, hiszen a fejedelmektől kapott adományokra továbbra is kiterjedt a *iura ducalia*, emiatt vetődhetett fel a 13. század elején exponáltan az immunitások kérdése.

Szentkultusz és a keresztény mentalitás

A pogányságból a keresztény mentalitás felé való átmenet folyamatát nagyon nehéz megragadni. Ennek érzékeltetésére a szentkultusz alakulása és a zarándoklatok elterjedése lehet alkalmas, amely a társadalom egészének felfogásából tükröz valamennyit: pl. a térítők területén preferált szentek és a saját szentek kultuszának kialakulása között eltelt időszak, illetve az utóbbiak körének gyarapodása. A zarándoklatok esetében pedig a *peregrinusok* (illetve az ismert esetek) száma, a zarándokhelyek (főleg közelebbi) számának gyarapodása igazít el ebben. A szűkebb (udvari) környezet gondolkodásmódját tükrözte a pogány őseikhez való viszony, azaz a történet szemlélet változása.

A korai szentkultusz Cseh- és Lengyelországban

A szent neve	Halála éve	Tiszteletének kezdete/ szentté avatása	Társadalmi helyzete	Típusa
Ludmilla	921	12. század közepe / -	az uralkodó felesége	mártír
Vencel	935	930-as évek / 973	uralkodó	mártír
Adalbert	997	1039 után / 1000	püspök, hittérítő	mártír, hitvalló
Prokop	1053	11. század / 1204	szereztes, apát	egyház-szervező
Adalbert	997	997 után / 1000	püspök, hittérítő	mártír, hitvalló

Stanisław	1079	12-13. század forduló / 1253	püspök	mártír
Borisz és Gleb	1015	11. sz. közepe / 1072	fejedelmek	mártírok
Feodoszj	1074	11. sz. vége / ?	szerzetes, apát	egyházszervező
Vlagyimir	1015	13. sz. / 1284 (?)	uralkodónő	hitvalló
Olga	962	13. sz. / 1284 (?)	uralkodó	hitvalló

A dinasztikához kötődő kanonizációk

Dinasztia	A kanonizált uralkodó			
	Neve	Halála éve	Kanonizáció	Legendái keletkezése
Přemyslek	Vencel (Václáv)	935	973 ?	973 k. Crescente fide 980 k. Gumpold-f. ? Kristián-féle ? szláv nyelvű
Piastok	nincs			
Árpádok	István	1038	1083	1083 e. Vita maior 1083 u. Vita minor 1097-1099 Hartvik
	Imre	1031	1083	1109-1116
	László	1095	1192	1204 után
Rurikok	Borisz és Gleb	1015	1072	1079-1085
	Vlagyimir	1015	1284	13-14. század

Az uralkodó és az elit

A korszak első felében a cseh fejedelem (majd király) uralta területen – mint a birodalom integráns részében – megjelent a német eredetű birtokos (majd városi) réteg, magával hozva származási helye szokásjogát. A birtokos elit esetében a vazallitás viszonyrendszere is meghonosodott. A királyság létrejöttével megszerzett uralkodó jogok szerint a cseh király kizárólagos hatalmat élvezett a koronaterületek felett. A király hatalma érvényesült pl. a birtokügyekben, ami az utolsó Přemyslek alatt a dinasztikus hatalom megosztás felszámolását eredményezte, a Luxemburgi uralkodók alatt viszont hozzájárult a német eredetű elit számbeli növekedéséhez.

A cseh és a lengyel elit címeit vizsgálva az állapítható meg, hogy a források latin elnevezései a magyarországi szóhasználattal mutatnak rokonságot: pl. *comes*, *comes palatinus*, a vulgáris szóhasználat pedig a Kijevi Rusz kifejezéseivel, pl. *wojewoda*, *bojar*,

vладыка. Lengyel területen a *comes palatinus* vagy *militiae princeps* vagy *magister militum* illetve később *comes palatii*. A lengyel *wojewoda* a *castellanus*-nak felel meg. A magyar *comes*-hez hasonló, de az igazságszolgáltatási feladatairól nem tudunk. Óvakodnánk attól, ami a szakirodalomban szinte általános gyakorlat, hogy a magyarországi *comes* jogkörét is analógnak tekintjük, akár a cseh, akár a lengyel helyzettel. A cseh és lengyel köznyelvi szóhasználat a „nemzetségfő” jelentésű *župan*-ból rövidülve a *pan* jelentést vitte tovább, amely a legelőkelőbbek megjelölésére szolgált. A hadakozó elit alsó kategóriáit jelölte a *vладыka*, amelyet később felváltott a német *Geschlecht*-ből rövidült *šlechta/szlachta*.

A Piast és Rurik fejedelmek területén hosszú időn keresztül fennállt az uralom dinasztikus szétagoltsága. A *senioratus* elve szerint *primus inter pares* státuszban lévő fejedelem személyéhez kötődően nem alakult ki az a gyakorlat, mely szerint a birtokadományok kérdésében egyedüli döntési joga van; de a társadalomban sem rögzült a birtok olyan fokú tulajdonjoga, amely a királyt, mint egyedüli jogforrást tekinti. A birtokokra vonatkozó *immunitások* (a birtokokkal való szabad rendelkezés joga) a Piastok területén a 13. században kezdett kialakulni, és a 14. században teljeseedett ki, amikor is a nemesi jogok írásban rögzítésre kerültek. A lengyel nemesi státuszt (birtok- és jogbiztonság) ültették át a litván területre a 15. század első harmadában. A Rurikok esetében a feltételekhez kötött birtoklás 14. században terjedt el, mellette létezett a bojár- és fejedelmi eredetű családok örökbirtoka. Abban azonban mindegyik közös volt, hogy hiányzott mögüle a jogbiztonság.

Magyarországon az István-kori törvényeknek a magántulajdonra vonatkozó passzusaival vette kezdetét a tulajdonra vonatkozó rendelkezések sora, amely a 11. század további törvényeiben folytatódott. A 11-12. században korlátozott birtoköröklést, a 13. század elején felváltották a *iure perpetuo* adományok. Az itt elindult folyamat során megnőtt az előkelők befolyása, jelentős lett a birtokok nagyságbeli különbsége, amely végső soron a magyarországi *familiaritas* kialakulásához vezetett. Mindebben a bárók játszották a döntő szerepet. A rendiség kialakulása és korszakunk végén a királyválasztó országgyűlések gyakoribbá válása a bárók fölényét eredményezte az uralkodóval szemben. A királyi tanácsban szerepet játszó bárók szűk köre mellett nagy létszámú köznemesség jött létre, amely először a 13. század végi korai rendiség idején, majd korszakunk végén rendszeressé váló rendi országgyűléseken jutott szerephez.

A Kijevi Ruszban és a széthullása nyomán kialakult részfejedelemségekben a nagy létszámú fejedelmi kíséret lassú differenciálódása figyelhető meg. A 13-14. század fordulójától regisztrálható földbirtok mellett mindvégig meghatározó maradt a személyes kapcsolatrendszer, amely az előkelőket a részfejedelmekhez vagy nagyfejedelmekhez fűzte.

Az instabilitást tovább növelte a tatár kánoktól való függés, ami a társadalom horizontális szerveződését nem tette lehetővé.

A „Köztes–Európa” országaiban az archaikus testületeket (lengyel *wiec*, magyar *consilium*, és ebből a szempontból ide sorolható cseh *colloquia*) a kora középkori királyi / fejedelmi hatalom maga alá gyűrte. Egyedül Magyarországon jelent meg (majd halt el) az úgynevezett koraérett rendiség. A rendiség kialakulása legkorábban a Német-római Birodalomhoz tartozó cseh területen figyelhető meg, majd Magyarországon, legutoljára Lengyelországban. A cseh rendiség, a birodalom rendi jellegzetességeit mutatta, magyar és lengyel területen pedig jelentős számú köznemesség jött létre. A 13. századtól jelentős eltéréseket mutató – és már külön régióknak nevezhető – Kelet-Európában a korai testület (*vecse*) hosszútávon létező eleme maradt a társadalomnak számos lokális sajátossággal. Novgorodban „futotta ki” magát a rendszer, ahol egy arisztokratikus berendezkedésű kereskedővárost (-területet) irányító közhatalomként működött a 15. század utolsó harmadáig. A lengyel–litván uralom alá került részeken megszűnt, csakúgy mint a tatároktól függő fejedelemségekben, és a társadalom az uralkodó politikai szervezet sajátosságaihoz idomult.

A rezidencia

Prága mint fejedelmi rezidencia és korai püspöki székhely, és a kelet–nyugati kereskedelem útőerén elhelyezkedő prosperáló település gyorsan központi szerepbe került. Ilyen alapokra épült a Luxemburgiak „császárvárosa”, amely az érseki rangra emelkedést, a tudományok teljességét művelő egyetemmel való gyarapodást hozta. Csehország számára, Prága főváros szerepe vitathatatlan, de „császárváros” voltát elsöpörte a huszitizmus időszaka. A Piast fejedelemségek regionális központjai közül a nagy-lengyel Poznań és a kis-lengyel Krakkó rivalizálása évszázadokon keresztül tartott, mígnem a 14. század végére egyértelműen az utóbbié lett a „főváros” szerep. Ehhez hozzájárult a lengyel királyság 14. századi megszilárdulása, keleti irányú terjeszkedése, a rezidencia szakrális jellege (koronázó és temetkezőhely), az egyetem alapítása és a kelet-nyugati kereskedelmi csomópont jelleg. Miközben a lengyel érseki székhely továbbra is Gnieznóban maradt. Magyarország sajátossága, hogy a *medium regni*-t több város alkotta. A korai fejedelmi székhely, Esztergom a magyarországi egyház központja lett, a szakrális központ Székesfehérváron alakult ki már a 12. századra. A reprezentatív uralkodó rezidencia a 14. század elején Visegrádra került. Mindeközben a gazdasági csomópont Buda lett, Zsigmond korára a kormányzati szerepe is megnőtt, mégis az egyetemalapítások egyházi központokhoz kapcsolódtak.

A keresztény világ keleti végein a szétagolódás lengyel típusú többközpontúságot eredményezett a fejedelmi rezidenciák szerveződésében, azzal a különbséggel, hogy a tatár hódítás nyomán az egyházi központok stabilitása is megszűnt. Egyes központok integrálódása a lengyel királyságba, illetve a litván nagyfejedelemségbe, megszüntette korábbi dinasztikus rezidencia jellegüket. Novgorod soha nem volt igazán dinasztikus központ, a tatár uralmon lazító Tver és Moszkva között korszakunkban nem dőlt el az elsőbbség kérdése.

Végső soron a fejedelmi udvartartások (rezidenciák) közül akkor tudott egyik – másik a terület kormányzati központját (uralkodói központ) is megjelenítő székhellyé („fővárossá”) válni, ha fennállt a dinasztia és a dinasztia uralma alatti terület hosszú távú stabilitása. Mindezt elősegítette, ha a rezidencia mellett működött egyházkormányzati központ is, és létezett a gazdasági vérkeringésben egy privilégiumokkal (autonómiával) rendelkező településrész is. Vagyis alkalmasnak gondoljuk Kubinyi András szempontrendszerének alkalmazását, az ún. centralitási mutatók szerinti elemzést a középkori Magyar Királyságnál szélesebb régióban.

Királyság, fejedelemség = állam?

Az állam kialakulásának időpontja a vizsgált régió egyes részeiben jelentősen eltért. A személyi kapcsolatrendszerre épülő korai keresztény királyságok (fejedelemségek) esetében a kereszténység felvétele kétségkívül jelentős állomás volt az állam kialakulása felé vezető úton. Amennyiben a felemelkedő dinasztia a kereszténység felvétele és (az ezzel együttjáró) nagyhatalmi támogatás következtében a dinasztia uralmát stabillá tudta tenni egy adott területen (pl. egy szűkkörű öröklési rend megteremtésével), kialakultak a belső strukturális átalakulás feltételei. A belső struktúra megváltozásában az első lépést a nemzeti hagyományoktól független, a dinasztia érdekeit szolgáló kormányzati tisztségek működtetése jelentette. A második lépésben ezen tisztségek és a megszerzett birtokok megtartásának jogi garanciái indították el az egyes intézményeknek a dinasztiaától való függetlenedését. Végül, amikor a királyi (fejedelmi) hatalom mellett a társadalom horizontális szerveződéséből keletkezett intézmények (ld. korai rendiség) is megjelentek, megteremtődött az a közjogi jelleg, amellyel a királyságok már a modern állam alapelemeivel rendelkeztek.

A dinasztia és a terület szoros kapcsolata a 12. század elejére Cseh-, Magyar- és Lengyelországban mutatható ki, illetve egy rövid időre – Vlagyimir Monomah uralkodásának idején – ez a Kijevi Ruszban is felvillanni látszik. A felsoroltak közül az első kettő a további stabilitás felé mozdult. Pl. Csehország számára a Német-római Birodalomhoz tartozás a

nyugati minták gyorsabb meghonosodását tette lehetővé és a birodalom keretei egyben védőhálót is jelentettek. Magyarországon a királyi birtok túlsúlya mellett a térségben egyedülállóan jól szervezett határvédelmi rendszer garantálta a területi és egyben dinasztikus stabilitást, valamint már a 11. század végétől a déli irányú expanziót. A lengyel és a ruszbeli fejedelemségek szétagoltsága hosszú időre nélkülözte a dinasztia és a terület szoros és egyértelmű összekapcsolódását. Lengyelországot a szétagolódás évszázadaiban nyugaton és északon területi veszteségek érték (Szilézia, Pomeránia). Más területi kontúrok között a dinasztia és a területi stabilitás az utolsó Piastok, illetve Jagelló Ulászló alatt következett be, amit a sikeres területi expanzió alátámaszt. A Kijevi Rusz részfejedelemségei esetében területi instabilitás jellemzi a korszak egészét, emiatt a szomszédos dinasztiák hatalmi törekvéseinek estek áldozatul. Egy új államiság csírája (Moszkva) csak korszakunk végén kezdett formálódni.

Csehország és Magyarország területi stabilitását erősítették az egyházszervezet keretei, a prágai püspök illetve az esztergomi érsek *iurisdictio*-ja alá tartozó terület megegyezett a dinasztikus uralom területi határaival. Az egybeesés az expanzió megjelenésével szűnt meg, a világi uralkodó hatalmának 13-14. századi bővülése nem feltétlenül vonta maga után az egyházi *iurisdictio* megváltozását. Lengyelország 14. századi újjászervezését segítette a korán kialakult egyházszervezet, pl. Wrocław püspöke mindvégig Gniezno joghatósága alá tartozott, annak ellenére, hogy a terület a cseh korona fennhatósága alá került. A keresztény Európa keleti végein a dinasztikus–területi diszkontinuitás hosszas fennmaradását az egyházszervezet hasonló állapota miatt is elősegítette.

Font Márta

Irodalom

Halecki, Oscar: Európa millenniuma. Bp. Századvég 1993. (2000.²)

Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Bp. MTA Történettudományi Intézet 2001.

Font Márta – Szvák Gyula – Niederhauser Emil – Krausz Tamás: Oroszország története. Bp. Maecenas 1997. (Bp. Pannonica 2001.²)

Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Bp. Balassi 1998.

Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Bp. Balassi 2005.

Font Márta –Varga Beáta: Ukrajna történet. Szeged SZTE 2006.

Sashalmi Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán” 1000-1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? *Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4.* Pécs PTE 2007.

Font Márta – Sashalmi Endre: Állam, hatalom, ideológia. Bp. Pannonica 2007.

Font Márta (szerk.): Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900-1453. Pécs PTE 2009.